

ВІДГУК

офіційного опонента

старшого наукового співробітника, кандидата історичних наук

Доніка Олександра Миколайовича

на дисертацію **Стоколоса Тараса Андрійовича**

«Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній

Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.»,

поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі історії

за спеціальністю 032 – історія та археологія

Історія розвитку ринкової економіки у сучасній Україні з притаманними їй пошуками ефективних підходів та важелів спонукає дослідників звертати увагу на період інституційного становлення вільного ринку на українських територіях, який припав на другу половину ХІХ – початок ХХ ст. Попри те, що вітчизняна історіографія за останні десятиліття значно розширила знання про економічний стан в цілому та окремих галузях промисловості українських регіонів і, зокрема, такого, як Правобережна Україна, багато питань економічної історії потребують ґрунтовних досліджень. Адже тривалий час дослідники не мали можливості неупереджено та цілеспрямовано вивчати весь спектр проблем, безпосередньо пов'язаних з історією розвитку господарства. Реалізація принципів об'єктивності та плюралізму в історичній науці нині дає можливість безперешкодно студіювати економічну історію, використовуючи сучасні методологічні прийоми та надбання вітчизняної і світової історіографії.

Інтегруючись з кінця ХVІІІ ст. до загальноімперського простору, Південно-Західний край, як тоді офіційно називалася Правобережна Україна, вирізнявся специфікою як в етнічному й культурному вимірах, так і економічному. Стосувалося це таких суто «дворянських» переробних галузей, як цукроваріння, гуральництво і млинарство. На Правобережжі залягають найкращі чорноземи, що дозволяло забезпечувати якісною

сировиною цукрозаводи, винокурні і млини. Не випадково Південно-Західний край утримував провідні позиції у цих галузях не лише в межах українських територій, а й усієї Російської імперії. Водночас регіон вирізнявся домінуванням в його економічному житті польського дворянства та єврейських підприємців. До сьогодні не існувало узагальнюючої праці, присвяченої ґрунтовному вивченню розвитку в умовах ринкової економіки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. борошномельної галузі Правобережної України, що підтверджує своєчасність та актуальність обраного Т. А. Стоколосом напряму дослідницьких зусиль. Економічна політика російського уряду щодо розвитку борошномельної промисловості, джерела її фінансування, рівень матеріально-технічної модернізації, особливості соціального і етнічного складу власників млинів, робітників, механізми забезпечення управлінськими й технічними кадрами, тенденції функціонування зовнішнього та внутрішнього ринків збуту борошномельної продукції, осмислення місця та значення цієї галузі в соціально-економічному розвитку Правобережжя та інші питання потребують детального й системного з'ясування та аналізу. У цілому регіоналізація досліджень сприяє відтворенню цілісної картини соціально-економічного розвитку українських територій модерної доби.

Дисертаційне дослідження Т. А. Стоколоса складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. У вступі автор слушно вказує на наукову актуальність і новизну обраної теми, визначає мету та основні завдання, хронологічні й територіальні рамки роботи. Усе ж, визначаючи актуальність дослідження, автору варто було наголосити на специфіці Правобережної України як одного з провідних центрів млинарства не тільки в межах українських губерній, а й Російської імперії.

Слід наголосити на тому, що структура дисертації Т. А. Стоколоса не завжди відповідає чітко поставленим завданням, виходячи з мети дослідження, утім відображає її логіку, адже автор бажав показати рівень

розвитку та вплив борошномельної галузі на соціально-економічне життя населення Правобережної України, формування різного за своїм соціальним походженням підприємницького прошарку – власників млинів, робітництва та підготовку технічного й управлінського персоналу в нових ринкових умовах і законодавчому полі.

У першому розділі – «Історіографічний огляд та джерельна база дослідження» – проаналізовано наукові праці з економічної проблематики як загального плану, так і ті, що стосуються суто тематики дослідження. Їх критичний огляд засвідчує, що заявлену тему дисертації вивчено на сьогодні недостатньо, а отже є необхідність з'ясування широкого спектра питань розвитку борошномельної галузі на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Водночас автору варто було проаналізувати більш широкий діапазон сучасних наукових праць з економічної проблематики як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Натомість Т. А. Стоколос досить коректно репрезентував використані джерела з огляду на специфіку теми, відображеної в дисертації, запропонував власну класифікацію залучених архівних джерел. Використання значного їх масиву, опублікованих документів та статистичних матеріалів уможливили введення до наукового обігу матеріалів, що дозволяють детально й комплексно розглянути весь спектр розвитку борошномельної галузі Правобережної України та її значення в розвитку регіону у другій половині XIX – на початку XX ст.

Говорячи про методологічну основу дисертації, слід зазначити, що позитивної оцінки заслуговує намагання автора поєднати різні підходи та найважливіші принципи наукового дослідження, що дозволяє відтворити системне бачення розвитку млинарства в конкретному регіоні та дозволяє уникнути однобічності при вивченні проблеми. Володіння методами архівної евристики та контент-аналізу допомогли дисертанту віднайти цінні для дослідження дані, критично проаналізувати та порівняти з іншими джерелами зміст архівних матеріалів.

У другому розділі – «Загальна характеристика борошномельної промисловості» – Т. А. Стоколос з'ясував вплив реформ 1860-х рр. на динаміку розвитку борошномельної галузі на Правобережжі, висвітлив джерела фінансових асигнувань у цю галузь, визначив співвідношення основної сировинної продукції, яка використовувалась у млинарстві у межах кожної з трьох губерній, правове регулювання борошномельної галузі, чисельність, етнічний склад, формування різного за своїм соціальним походженням підприємницького прошарку – власників млинів, та робітництва в умовах утвердження ринкової економіки, підготовку кадрів технічного складу.

У дисертаційній роботі слушно зазначається, що в дореформений період борошномельна галузь Правобережної України значним чином контролювалося поміщиками і була тісно пов'язана з господарством маєтку. Скасування кріпацтва позбавило їх дармової праці селян, змушувало перебудовувати свої господарства на ринкових засадах. Їх конкурентами стають купці, насамперед у заснуванні підприємств у містах. Ухвалення урядом низки нормативно-правових актів дало можливість врегулювати ключові аспекти функціонування цієї галузі, механізми заснування та роботи млинів.

Значну роль у капіталізації борошномельної галузі, як зазначає автор, відігравали іноземні капітали, завдяки яким у виробництво залучалися сучасні техніка й технології, в цілому культура виробництва. Розмір залучених суто українських капіталів у млинарство був невеликий. Борошномельні заклади українців були переважно невеликі й обслуговували потреби місцевого населення. Панівне становище у сфері виробництва муки та круп в регіоні протягом усього періоду утримували купці-євреї та поміщики-поляки.

У дисертації наголошується, що з технічним вдосконаленням борошномельної галузі важливим аспектом її функціонування постає підготовка кваліфікованого обслуговуючого персоналу. Таку категорію

працівників поповнювали здебільшого випускники технічних і ремісничих шкіл та училищ, адже суто профільних навчальних закладів з підготовки технічних кадрів для обслуговування млинів так і було створено у вказаний період.

У третьому розділі – «Матеріально-технічна база промисловості» – уточнено районування борошномельних підприємств у межах правобережних губерній, проаналізовано рівень технічної модернізації, інфраструктуру та продуктивність підприємств галузі.

Т. А. Стоколос завдяки значному фактичному матеріалу стверджує, що у другій половині XIX – на початку XX ст. інфраструктура борошномельної галузі в межах Київської, Подільської та Волинської губерній значно розширювалася: повсюдно засновувалися нові млини та здійснювалася модернізація вже існуючих. За обсягами переробки зерна та вартістю виробленої продукції борошномельне виробництво у досліджуваній період займало ключові позиції у промисловості Правобережної України, перетворившись на одну з найбільш продуктивних галузей після цукроваріння і гуральництва.

Автор акцентує увагу, що важливим аспектом у зростанні виробництва стало технічне вдосконалення галузі. Здійснювався поступовий перехід від малоефективних водяних і вітряних млинів до найбільш прибуткових та технічно передових парових. Позитивне значення для борошномельної галузі мало впровадження, починаючи з кінця 1860-х рр., вальцьової технології помелу зерна, яка прийшла на зміну жорнам.

Є слушним уточнення Т. А. Стоколоса, що у другій половині XIX ст. у паровому млинарстві Правобережної України переважно домінувала техніка іноземного виробництва. Лише наприкінці XIX ст. в українських губерніях починають засновуватися підприємства, які спеціалізувалися на виробництві устаткування для потреб борошномельної галузі. Вартим уваги є авторське твердження, що технічний переворот у борошномельній галузі відбувався нерівномірно, переважна кількість підприємств й надалі приводилася в дію

водою, вітром та кінним приводом, і навіть напередодні Першої світової війни він був далеко до свого завершення.

У четвертому розділі – «Збут продукції борошномельної промисловості» – проаналізовано організацію та інфраструктуру внутрішньої торгівлі борошном, крупами й іншою відповідною продукцією й умови її експорту на закордонні ринки. З'ясовано роль транспортного забезпечення в реалізації продуктів борошномельного виробництва.

Т. А. Стоколос з'ясував важливу роль різних видів транспорту в перевезенні борошномельної продукції: залізничного, гужового і річкового, втім найважливішим чинником розвитку внутрішньої торгівлі була розбудова залізничного сполучення, завдяки якому продукція млинів отримала широкий вихід на внутрішні і зовнішні ринки.

Дисертант визначив форми внутрішньої торгівлі борошном й крупами, серед яких значний розвиток мали магазинно-крамнична, базарна і ярмаркова торгівля борошномельною продукцією та її продаж з оптових складів. Встановлено, що лєвова частка ведення місцевої роздрібної торгівлі борошном в межах усього Правобережжя перебувала в руках дрібних торговців, більшість з яких були євреями.

З'ясовано, що борошномельна продукція з правобережних губерній на початку ХХ ст. експортувалася до багатьох країн світу, зокрема близько 80% такої продукції вивозилося через Одеський порт на ринки Близького Сходу, Малої Азії, Північної Африки, Балкан та західноєвропейських країн.

Акцентуючи увагу на позитивних моментах дисертаційного дослідження, вважаємо за доцільне висловити зауваження та побажання:

– У змісті дисертаційної праці, а відповідно й у жодному розділі чи параграфі в самому тексті, не зазначено, в яких саме територіальних та хронологічних межах розглядаються ті чи інші аспекти розвитку борошномельної промисловості.

– Варто відзначити, що визначення мети і предмету дисертаційного дослідження досить схожі.

– У першому параграфі другого розділу (п. 2.1) занадто багато уваги приділено розгляду загальної картини розвитку промисловості й торгівлі на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.

– Недостатньо повно й чітко висвітлено, зі слів автора, «вплив прогресивних державних реформ другої половини XIX ст. на розвиток борошномельної галузі досліджуваного періоду» (С. 21).

– Текст дещо перевантажено фактичним матеріалом, що не є дивним для дисертаційного дослідження такої тематики, де простежуються певною мірою ознаки відтворення техніко-економічних і торговельно-виробничих показників роботи як по окремих підприємствах, так і кожній з трьох губерній регіону, у цілому всієї його борошномельної галузі, а також викладок статистичного характеру.

–Запропоноване автором визначення терміну «підприємець» занадто вузьке – «людина, що володіє промисловими, торговельними та іншими закладами» (взято з «Великого тлумачного словника української мови») (С. 56). У контексті досліджуваної теми підприємець виконує більш широкі функції, він не тільки власник підприємства, а й організатор виробництва, опікується техніко-технологічними нововведеннями, є знавцем тонкощів торговельної кон'юнктури та ін.

–Промисловий переворот як у цілому в промисловості українських губерній, так і борошномельній галузі розпочався до реформи 1861 р., а не після, як неодноразово стверджує автор. З цього часу він прискорився, і було б більш доречним вживати термін «технічний переворот».

–Чи можна вважати переважну більшість млинів Подільської губернії у період, що розглядається, борошномельними підприємствами (а не виробничими закладами), зокрема у 1907 р. їх налічувалося 4003, як це зафіксовано на рис.3.1. (С. 171). Тут же сам Т. А. Стоколос зазначає, що «більшість млинів Поділля не мали промислового значення та виробляли невеликі обсяги продукції». З таким же успіхом можна було б віднести кузні до металургійних підприємств, які існували в кожному селі й обслуговували

потреби місцевого населення.

– На нашу думку, недостатньо висвітлено збут продукції борошномельної галузі на внутрішньому ринку, зокрема, на українських ярмарках і базарах (п. 4.1), що мало б бути виражено в наведенні більш конкретних статистичних даних.

– Не дивлячись на те, що дослідник неодноразово згадує про найбільші борошномельні підприємства краю, як, наприклад, «Товариство Київського парового борошномельного млина», варто було б приділити більше уваги їхній конкретній комерційній діяльності з реалізації борошномельної продукції як на Правобережній Україні, так і поза її межами, адже, як впливає із заяв дисертанта, вона була значною.

– Автор постійно вживає термін «експорт» як синонім слова «вивезення» борошномельної продукції за межі правобережних губерній, а мало б бути тільки за кордон (С. 219–224). Регіони, про які згадує, дослідник – Царство Польське, Литва, Північно-Західний край – це території, які входили до складу Російської імперії.

- В праці нічого не сказано про млини з електричними двигунами; якою була кількість таких підприємств на 1914 р., коли активно впроваджувалася електрична енергія у промислове виробництво.

– Акцентуючи увагу на підготовці технічного персоналу для борошномельної галузі в загальних технічних і ремісничих училищах, Т. А. Стоколосу слід було відзначити і той факт, що їх навчально-практичний процес був спрямований на підготовку працівників для усіх трьох провідних галузей Правобережній Україні – цукрової, борошномельної і винокурної.

– У тексті дисертаційної праці неодноразово зустрічаються повтори, граматичні помилки, росіянізми, окремі авторські твердження, які потребують уточнень, як, наприклад, вживання слів «мука» замість «борошно», «залізнодорожний», а не «залізничний» та ін.

Висловлені зауваження та побажання не є тією критичною межею, котра суттєво впливає на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи

Т. А. Стоколоса, що забезпечує вирішення актуальних завдань історіографії, має теоретичне й науково-практичне значення. Вона заповнює прогалини у вивченні економічної історії Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. на прикладі однієї з її провідних галузей – борошномельної.

У дисертаційній праці всебічно розкрито широкий спектр розвитку млинарства на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., ґрунтовно проаналізовано становище цієї галузі в регіоні крізь призму економічної політики та правового регулювання російським урядом борошномельного виробництва. Дисертант детально висвітлив сировинну базу та процес технічної модернізації галузі, підрахував кількість її промислових закладів в цілому по регіону та окремих губерніях, її інфраструктурне забезпечення, соціально-етнічний склад власників млинів та їх робітників, підготовку технічних кадрів. Визначив форми реалізації борошномельної продукції як у середині країни, так і на зовнішніх ринках, та роль у цьому різних видів транспорту, насамперед залізничного.

Загальні висновки та положення, які виносяться на захист, достовірні й впливають зі змісту дисертаційної роботи, у цілому відповідають меті та завданням дослідження. Важливо зазначити, що всі наукові результати належать автору особисто. Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків забезпечено теоретично й методологічно, відповідністю використаних методів, широкою джерельною базою та належним науковим аналізом.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати суттєво розширюють джерельну й історіографічну базу розвитку борошномельної галузі на Правобережжі у другій половині XIX – на початку XX ст., на прикладі регіону розкривають специфічні та загальні риси її реформування і технічної модернізації, перехід від переважно «дворянської» до ринково орієнтованої галузі, у цілому доповнюють новими відомостями джерельну базу економічної історії України.

Отримані результати та висновки дисертаційної роботи Т. А. Стоколоса було представлено науковій громадськості в достатній кількості публікацій у фахових виданнях з історичних наук. Основні положення й результати дисертації апробовано на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях.

Актуальність обраної теми дисертації, ступінь обґрунтованості та новизна висновків, повнота викладу в опублікованих працях відповідають вимогам, встановленим для кандидатських дисертацій. Дисертаційна робота Т. А. Стоколоса є самостійною науковою працею, що має завершений характер.

На підставі викладеного вважаємо, що дисертаційне дослідження «Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.», подане на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі історії, відповідає вимогам «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 167 від 06.03.2019 р. (зі змінами) та Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України, № 40 від 12.01.2017 р., а її автор – Стоколос Тарас Андрійович – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 – гуманітарні науки, за спеціальністю 032 – історія та археологія.

Офіційний опонент:

старший науковий співробітник
відділу історії України XIX – початку XX ст.
Інституту історії України НАН України,
кандидат історичних наук

О. М. Донік

